लैङ्गिक दृष्टिकोणबाट माध्यमिक तहको सामाजिक अध्ययन पाठ्यपुस्तक विश्लेषण

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र सङ्काय स्नातकोत्तर तह, दोस्रो वर्ष पाठ्यक्रम
तथा मूल्याङ्कन विशिष्टिकरण विषयको आंशिक आवश्यकता
पुरा गर्नको लागि प्रस्तुत
शोध–प्रतिवेदन

शोधकर्ता
मुना भण्डारी
परीक्षा रोल नं. : २८००७३/०६६
त्रि.वि. दर्ता नं : ९–१–९–९३३–२०००

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग
(पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन शिक्षण विभाग)
कीर्तिपुर, काठमाडौं
२०६८

लैङ्गिक दृष्टिकोणबाट माध्यमिक तहको सामाजिक अध्ययन पाठ्यपुस्तक विश्लेषण – मुना भण्डारी २०६८

सिफारिस पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग कीर्तिपुर, काठमाडौं स्नातकोत्तर तह दोस्रो, वर्ष पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन विशिष्टिकरण विषयका छात्रा मुना भण्डारीले मेरो प्रत्यक्ष निर्देशनमा रही "लैङ्गिक दृष्टिकोणबाट माध्यमिक तहको सामाजिक अध्ययन पाठ्यपुस्तक विश्लेषण" शीर्षकमा आवश्यक शोध-प्रतिवेदन तयार गर्नुभएकोले उहाँको लेखनकार्यमा सन्तुष्ट छु। त्यसैले आवश्यक मूल्याङ्कनको लागि सिफारिस गर्दछु।

....

शोध निर्देशक

उप. प्रा. किरणराम रञ्जितकार

मिति : २०६८/०२/०२

स्वीकृति पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र केन्द्रिय विभाग कीर्तिपुर स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्ष पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन विशिष्टिकरण विषयको छात्रा मुना भण्डारीले “लैङ्गिक दृष्टिकोणबाट माध्यमिक तहको सामाजिक अध्ययन पाठ्यपुस्तक विश्लेषण” शोधशीर्षकमा शोध प्रतिवेदन तयार गरी आवश्यक मूल्याङ्कन गर्न स्वीकृतिका साथ यस समितिमा पेश गरिएकोमा स्वीकृति प्रदान गरिएको छ ।

मूल्याङ्कन समिति	**हस्ताक्षर**
सह. प्राध्यापक नारायण बस्नेत (विभागीय प्रमुख)	....
उप.प्राध्यापक किरणराम रञ्जितकार (शोध निर्देशक)	....
.... (बाह्य परिवेक्षक)	....

मिति : २०६८/०२/०८

कृतज्ञता ज्ञापन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र केन्द्रित विभाग, स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्ष पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन विशिष्टिकण विषयको आंशिक आवश्यकता पुरा गर्नको लागि यो शोधपत्र तयार गरिएको हो । यस कार्यको लागि अमूल्य समय दिएर शोध निर्देशन गर्नु हुने आदरणीय गुरु किरणराम रञ्जितकार ज्यूपति आभार व्यक्त गर्न चाहान्छु । त्यस्तै यस कार्यमा रचनात्मक सहयोग सल्लाह र उत्प्रेरणा प्रदान गर्नुहुने आदरणीय गुरु तथा विभागीय प्रमुख सह-प्राध्यापक नारायण वस्नेत ज्यूप्रति कृतज्ञ छु ।

अध्ययनको क्रममा आवस्यक सूचनाहरू उपलब्ध गराएर सहयोग पुऱ्याउनु हुने जागृति नेपालकी अध्यक्ष श्री कला राई र सञ्चारिका समूहकी सदस्य श्री विमला तुम्खेवा, अध्ययनका लागि छनोट भएका विद्यालयका प्र.अ., विषय शिक्षक तथा विद्यार्थीहरूप्रति हार्दिक धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

त्यस्तै मलाई उच्च शिक्षा हाँसिल गरी यस शोधकार्यसम्म पुग्न सदैव सहयोग र हौसला प्रदान गर्नुहुने प्रेरणाका स्रोत मेरा पुजनिय बुबा, आमा श्री तिलक बहादुर भण्डारी र श्री चन्द्रकला भण्डारीप्रति सदा कृतज्ञ छु । त्यस्तै सदैव प्रेरणा प्रदान गर्नुहुने दाजु सन्तोष भण्डारी, दिदीहरू शान्ता दाहाल, ईन्दिरा बस्नेत र बहिनी गोमा बस्नेतका साथै परिवारका सम्पूर्ण सदस्यप्रति कृतज्ञ छु ।

यो शोधपत्र तयार पार्ने क्रममा विभिन्न छलफल, अन्तरक्रिया, सहयोग र सद्भाव प्रदान गर्नुहुने मित्रहरू सुनिता कटुवाल, बोम बहादुर खड्का र रूपा वि.क. लाई हार्दिक धन्यवाद दिन चाहन्छु । अन्त्यमा यस शोध प्रतिवेदनालाई सम्पूर्ण रूपमा टाइपिङ्ग तथा बाइण्डीङ्ग गरी सहयोग पुऱ्याउनु हुने सुनेश श्रेष्ठलाई पनि धन्यवाद दिन चाहान्छु ।

मुना भण्डारी

शोधसार

देशको आर्थिक तथा सामाजिका विकास गर्न लैङ्गिक विकासलाई मेरुदण्डको रूपमा लिन सकिन्छ । यसै अर्थमा लैङ्गिक विकासको मूल ध्येय सामाजिक विकास तथा सशक्तिकरण प्राप्त गर्नु हो । यसका लागि शिक्षा, स्वास्थ्य, अर्थ, सामाजिक अवस्था र चिनारीहरूको साथै सामाजिक जीवनका सबै पक्षहरूमा पुरुष र स्त्री दुवैका लागि अवसरहरू समान हुन आवश्यक हुन्छ । पाठ्यपुस्तकलाई शिक्षण सिकाईको एक महत्वपूर्ण सामग्रीको रूपमा लिइन्छ । नेपाल जस्तो विकासोन्मुख राष्ट्रमा विद्यालय तहमा अध्ययन गर्ने सबै बालबालिकाहरूको पहुँचमा पाठ्यपुस्तक बाहेकका अन्य अध्ययनका सामग्री कमै पुगेको पाइन्छ । अर्को तर्फ शिक्षामा लैङ्गिक समानता हुन सकेको पनि छैन । यसो हुनुका विभिन्न कारणहरू छन् । शैक्षिक पक्षपात भित्र पनि पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तक भित्र भएका लिङ्गिय भेद्भावलाई पनि टड्कारो समस्याको रूपमा लिन सकिन्छ । यसै सवालमा “लैङ्गिक दृष्टिकोणबाट माध्यमिक तहको सामाजिक अध्ययन पाठ्यपुस्तक विश्लेषण” शीर्षकमा केन्द्रित रही यो अध्ययन गरिएको थियो । यस अध्ययनको उद्देश्य मा.वि. तहको सामाजिक अध्ययन विषयमा समावेश भएका विभिन्न पक्षहरूको लैङ्गिक अवस्था पहिचान गर्नु रहेको थियो ।

यस अध्ययनमा उद्देश्य अनुरूप सूचना संकलन गर्नका लागि छनोटमा परेका विद्यालयका शिक्षक, विभिन्न सङ्घ संस्थामा कार्यरत विज्ञहरूलाई खुल्ला प्रश्नावली प्रदान गरिएको थियो । अध्ययनका क्रममा कक्षा ९ र १० का १२ जना विद्यार्थीहरूसँग समूह छलफल निर्देशिका मार्फत समूह छलफल गरिएको थियो । अध्ययनबाट प्राप्त सूचनाहरूलाई गुणात्मक विधिबाट विश्लेषण र व्याख्या गरिएको छ ।

यो अध्ययन अन्तर्गत महिला विज्ञ, शिक्षक/शिक्षिका, छात्र/छात्राहरूको विचार र म स्वयम् अनुसन्धानकर्ताको रूपमा अध्ययन गर्दै जाँदा निचोडको रूपमा पाठ्यपुस्तकको केही ठाउँमा सामान्य रूपमा लैङ्गिक समानता देखाउन खोजिए तापनि अधिक ठाउँमा विभदे भएको स्थिति देखिएको छ । तदनुसार पाठ्यपुसस्तक भित्र रहेका विभिन्न पाठहरू मध्ये अध्ययनका लागि छनोट भएका २२ वटा पाठमा ७ वटा पाठहरूमा लैङ्गिक समानता र १५ वटा पाठहरूमा लैङ्गिक विभेदको स्थिति भएको अध्ययनबाट प्रष्ट भएको छ । पाठ्यपुस्तकमा समावेश गरिएका चित्र, विषयवस्तु, संवाद तथा अभ्यासहरूमा शिक्षिकाको व्यवस्था भएको, महिला पुरुष सँगसँगै नाचकेको, महिला पुरुष दुवैले समान रूपमा अधिकार प्रयोग गर्न पाएको आदि जस्ता समानताहरू प्रस्तुत गरेको पाईएको छ भने महिलाहरूलाई घरभित्र मात्र सिमित गरिएको, महिला डराउने स्वभावका हुने भएको, डाक्टर र सुरक्षाकर्मि जस्ता पेशमा महिलालाई

नदेखाइएको, महिलालाई केहि नजान्ने पात्रको रूपमा मात्र प्रस्तुत गरेको आदि जस्ता विभेदहरू पाठ्यपुस्तकमा समावेश भएको अध्ययनबाट पाइयो ।

अन्त्यमा पाठ्यपुस्तकबाट लैङ्गिक विभेद हटाउन लैङ्गिक समानता भएका सन्दर्भमूलक चित्र, विषयवस्तुहरू पाठ्यपुस्तकमा उल्लेख गरिनुपर्दछ जसबाट छात्रा जागरण र छात्रा शिक्षामा प्रोत्साहन होस् । यसका लागि शिक्षक, प्रशासक, पाठ्यक्रम निर्माता, विद्यार्थी, अभिभावक सबै सरोकारवालाहरूको भूमिकालाई सुनिश्चित गरिनु आवश्यक छ ।

विषय सूची

सिफारिस पत्र **I**

स्विकृति पत्र **II**

कृतज्ञताज्ञापन **III**

शोधसार **IV**

विषयसूची **VI**

चित्रसूची **IX**

परिच्छेद एक

परिचय

१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि १

१.१.१ लिङ्ग र पाठ्यपुस्तक ३

१.२ समस्याको कथन ५

१.३ अध्ययनको औचित्य ५

१.४ अध्ययनको उद्देश्य ६

१.५ अध्ययनको परिसीमा ७

१.६ शब्दावलीहरूको परिभाषा ७

परिच्छेद दुई

सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन

२.१ सैद्धान्तिक साहित्यको समीक्षा ९

२.२ नीतिगत साहित्यको समीक्षा १०

२.३ प्रयोगाात्मक साहित्यको समीक्षा ११

२.४ अवधारणात्मक ढाँचा १३

परिच्छेद तीन

अध्ययन विधि

३.१ अनुसन्धान ढाँचा १४

३.२ अध्ययनको जनसङख्या १४

३.३ नमुना छनौट १५

३.३.१ अध्ययन क्षेत्रको छनोट १५

३.३.२ विद्यालयको छनोट १५

	३.३.३	शिक्षक/शिक्षिका छनोट	१५
	३.३.४	विद्यार्थी छनोट	१५
	३.३.५	विशेषज्ञहरूको छनोट	१६
३.४	साधनको निर्माण		१६
	३.४.१	खुल्ला प्रश्नावली	१६
	३.४.२	समूह छलफल	१६
	३.४.३	दस्तावेज अध्ययन	१६
३.५	साधनको वैधता निर्धारण		१६
३.६	सुचना सङ्कलन प्रक्रिया		१६

परिच्छेद चार

सूचनाको विश्लेषण र व्याख्या

४.१	चित्रका आधारमा कक्षा ९ को सामाजिक अध्ययन पाठ्यपुस्तक विश्लेषण		१७
	४.१.१	हामी, हाम्रो समूदाय र राष्ट्र	१७
	४.१.२	दिगो विकास	१८
	४.१.३	स्वास्थ्य	१९
	४.१.४	हाम्रो रितिरिवाज र परम्परा	२०
	४.१.५	नेपाली चित्रकला	२२
	४.१.६	नेपाली मूर्तिकला	२२
	४.१.७	सामाजिक समस्या र समाधान	२३
	४.१.८	सामाजिक सुधारमा राष्ट्रियस्तरका सङ्घ संस्थाहरू	२४
	४.१.९	कृषि	२५
४.२	चित्रको आधारमा कक्षा १० को सामाजिक अध्ययन पाठ्यपुस्तक विश्लेषण		२६
	४.२.१	दक्ष जनशक्ति : आज र भोलि	२६
	४.२.२	शान्ति सुव्यवस्था	२७
	४.२.३	निर्वाचन प्रक्रिया	२८
	४.२.४	निर्वाचनमा नागरिकको भूमिका	२८
४.३	विषयवस्तुका आधारमा कक्षा ९ को सामाजिक अध्ययन पाठ्यपुस्तक विश्लेषण		२९
	४.३.१	विद्युत तथा सञ्चार	२९
	४.३.२	नेपाली चित्रकला	२९
	४.३.३	हाम्रा विभूतिहरूबाट राष्ट्रका लागि भएका योगदानहरू	३०

४.३.४ विविधतामा एकता ३०
४.३.५ नेपाली वीरवीरङ्गनाहरूको योगदान ३०
४.४ विषयवस्तुको आधारमा कक्षा १० को सामाजिक अध्ययन पाठ्यपुस्तक विश्लेषण ३१
४.४.१ विकासका निम्ति दक्ष जनशक्ति ३१
४.४.२ अन्तर्राष्ट्रिय व्यक्तित्वहरू ३२
४.४.३ चेलिबेटी बेचविखन र देहव्यापार ३२
४.५ संवादका आधारमा कक्षा ९ को सामाजिक अध्ययन पाठ्यपुस्तक विश्लेषण ३३
४.५.१ नागरिक समाजको भूमिका ३३
४.६ संवादका आधारमा कक्षा १० को सामाजिक अध्ययन पाठ्यपुस्तक विश्लेषण ३३
४.६.१ मानव अधिकार ३३
४.७ अभ्यासको आधारमा कक्षा १० को सामाजिक अध्ययन पाठ्यपुस्तक विश्लेषण ३४
४.७.१ स्वास्थ्य ३४
४.७.१ नेपाली वीरवीरङ्गनाहरूको योगदान ३५
३.८ अभ्यासको आधारमा कक्षा १० को सामाजिक अध्ययन पाठ्यपुस्तक विश्लेषण ३५
४.८.१ अन्तर्राष्ट्रिय व्यक्तित्वहरू ३५

परिच्छेद–पाँच

प्राप्ति, निष्कर्ष र सुझाव

५.१ प्राप्ति ३६
५.२. निष्कर्ष ३८
५.३. सुझाव ३९
सन्दर्भग्रन्थसूची
अनुसूची

चित्र सूची

चित्र नं. १	:	हामी, हाम्रो समुदाय र राष्ट्र	१७
चित्र नं. २	:	दिगो विकास	१८
चित्र नं. ३	:	स्वास्थ्य	१९
चित्र नं. ४	:	हाम्रो रितिरिवाज र परम्परा	२०
चित्र नं. ५	:	नेपाली चित्रकला	२२
चित्र नं. ६	:	सामाजिक समस्या र समाधान	२३
चित्र नं. ७	:	सामाजिक सुधारमा राष्ट्रियस्तरका सङ्घ संस्थाहरू	२४
चित्र नं. ८	:	कृषि	२५
चित्र नं. ९	:	दक्ष जनशक्ति : आज र भोलि	२६
चित्र नं. १०	:	शान्ति सुव्यवस्था	२७
चित्र नं. ११	:	निर्वाचन प्रक्रिया	२८
चित्र नं. १२	:	निर्वाचनमा नागरिकको भूमिका	२८